

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Democratie, deugden, docentschap: de docent als gids in de democratie

Wiersma, J.K.C.

Citation

Wiersma, J. K. C. (2023, November 8). *Democratie, deugden, docentschap: de docent als gids in de democratie*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3656180>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3656180>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

HOOFDSTUK 5

Sennetts flexibele mens als de democratische mens in de 21e eeuw

Richard Sennett beschrijft dezelfde onrust en vluchtigheid waarover Plato en Tocqueville spraken. In de westerse 21^e eeuw is er een gebrek aan vastigheid die hiervoor zorgt. Sennett koppelt dit verschijnsel niet zozeer aan de democratie maar wel aan een heersend vrijemarktdenken. Vrijemarktdenken is een vorm van vrijheid en heeft in het domein van de economie een dominante plek veroverd. Omdat Sennetts flexibele mens voortkomt uit de vrijheid, houdt hij sterk verband met de democratische mens uit de eerdere hoofdstukken.

5.1. De flexibele mens als vorm van de democratische mens

In zijn boek *The Corrosion of Character* uit 2003 beschrijft Sennett de invloed van het zogenaamde 'nieuwe kapitalisme' op het karakter van de mensen. In dit nieuwe kapitalisme gaat men ervan uit dat een werknemer in principe bereid is van werkomgeving te veranderen en ook flexibel is in zijn manier van werken. Een dergelijke flexibiliteit draagt namelijk bij aan een grotere efficiëntie en dus grotere productiviteit. Sennetts analyse richt zich niet zozeer op de democratie als politiek systeem, maar veeleer op de invloed van economische ideeën zoals vrijheid in de zin van vrijemarktdenken.¹¹⁹ Niettemin voegt Sennetts perspectief een aspect toe aan het beeld van de democratische mens. Dit nieuwe kapitalisme kenmerkt zich namelijk door de grote waarde die het toekent aan het belang van de persoonlijke vrijheid. Een belangrijk ideaal van het nieuwe kapitalisme is dat de mens veel keuzevrijheid heeft, zich gemakkelijk kan verplaatsen - geografisch, maar ook van de ene functie naar de andere. Begrenzingsen moeten worden vermeden, omdat deze de efficiëntie en productiviteit vaak in de weg staan. Sennetts boek gaat over de vraag op welke manier het karakter van mensen verandert, wanneer een dergelijk arbeidsethos leidend is. Zijn these is dat het nieuwe kapitalisme zorgt voor onrust, stuurloosheid en ontmoediging.

De titel *The Corrosion of Character* wordt in het Nederlands vertaald als *De flexibele mens: psychogram van de moderne samenleving*. De vertaler heeft met deze titel duidelijk een andere nadruk willen leggen dan Sennett zelf. De Nederlandse titel oogt veel neutraler dan het onheilspellende *corrosion* uit de originele titel. Niettemin wordt in de eerste hoofdstukken duidelijk dat Sennett zijn pijlen heeft gericht op de flexibiliteit. Deze is minder ideaal dan wij denken. Voor Sennett laat het nieuwe kapitalisme zich definiëren door de grote waarde die het toekent aan de flexibiliteit:

Men keert zich tegen starre bureaucratische vormen en is wars van gedachteloze routine. Werknemers moeten zich steeds weer aanpassen, openstaan voor veranderingen op korte termijn, voortdurend risico's durven nemen, steeds minder afhankelijk worden van regelingen en formele procedures.¹²⁰

Wie niet flexibel is, doet niet meer mee, of mist in ieder geval kwaliteiten die relevant zijn om te groeien naar hogere posities. In het vervolg van zijn boek beschrijft Sennett een aantal persoonlijke verhalen van mensen met doorsneeberoepen, die om de twee jaar van baan en stad veranderen om op die manier hogerop te komen. Sennetts Amerikaanse voorbeelden zijn niet per se nodig om dit fenomeen te zien. Ook in Nederland wordt er door jonge mensen veel waarde toegekend aan het kunnen veranderen van baan zo om de twee jaar. Er is veel

erkenning voor degenen die openstaan voor het aangaan van 'nieuwe kansen' zowel binnen een bepaald bedrijf als er buiten.^a Werk moet vooral afwisselend zijn en vastigheid wordt geassocieerd met verstarring. Het loont om een buitenlandervaring te kunnen laten zien, zelfs als men maar een paar maanden in een bepaald land heeft verbleven. *Jobhoppens* wordt niet gezien als een gebrek aan loyaliteit, maar veeleer als teken van ambitie.¹²¹

Bij een ondernemende ziel roept dit beeld hoogstwaarschijnlijk goedkeuring op. Een ondernemer onderscheidt zichzelf in de mate waarin hij zich kan aanpassen, risico's durft te nemen en openstaat voor verandering. Sennett wil deze ondernemersgeest niet naar het beklagdenbankje verwijzen, maar hij wil laten zien dat de huidige economische cultuur een dergelijke ondernemersgeest eist van te veel mensen. Sennett zou zeker toegeven dat een bepaalde groep mensen wel vaart bij een dergelijke vrijheid en flexibiliteit. Wat hij echter aanstipt, is dat een veralgemenisering van dit ideaal problematische gevolgen heeft: "[h]et is heel natuurlijk dat flexibiliteit ongerust maakt: mensen weten niet welke risico's de moeite lonen, welke wegen zij in moeten slaan".¹²²

Op dit punt zien we dat de kenmerken van de democratische mens, zijn stuurloosheid en onrust, via het economische systeem verder grip op hem heeft gekregen. In Sennetts analyse staan de effecten op het karakter van de mens centraal. Met het woord 'karakter' wil hij expliciet een onderscheid maken met begrippen zoals 'persoonlijkheid'. Hij wil namelijk aantonen dat de gevolgen van de flexibiliteit als ideaal dieper gaan dan slechts een verandering in een manier van leven. Het systeem verandert de hele *setup* van de mens.¹²³ Met deze benaderingswijze staat Sennett in de traditie van de hiervoor besproken schrijvers.

5.2. *Vrijheid als onrust en vluchtigheid*

Het flexibele kapitalisme huldigt de vrijheid. Dit is begrijpelijk, omdat economische vrijheid ervoor zorgt dat bedrijven zoals Apple en Philips prachtige, steeds vernieuwende producten op de markt kunnen brengen. Economische vrijheid zorgt ervoor dat jonge ondernemers niet gehinderd worden in de prille fases van hun *startups*, die tegenwoordig als paddenstoelen uit de grond schieten. De vrijheid wordt echter niet door een ieder geprezen. Wat als die vrijheid leidt tot angst? Sennett schrijft over het leven van Rico, die de greep op zijn leven verloor, toen zijn onafhankelijkheid als ondernemer ervoor zorgde dat hij zich niet wist te redden tussen de grote hoeveelheid verplichte taken die een zelfstandige dient te verrichten: van het sturen van facturen, tot aan

^a Dit denken loopt langs de lijnen van Lasch, die in zijn *The Revolt of the Elites* laat zien dat dit vrijheidsideaal hoofdzakelijk bij de elite te vinden is. Deze elite is namelijk snel, efficiënt, overal bereikbaar en overal inzetbaar. Deze manier van leven wordt al gauw als *de* manier van leven gezien. Lasch, C. (1996), pp. 5-6, schrijft hierover het volgende: "The new elites, which include not only corporate managers but all those professions that produce and manipulate information - the lifeblood of the global market - are far more cosmopolitan, or at least more restless and migratory, than their predecessors. Advancement in business and the professions, these days, requires a willingness to follow the siren call of opportunity wherever it leads. Those who stay at home forfeit the chance of upward mobility. Success has never been so closely associated with mobility (...) Ambitious people understand, then, that a migratory way of life is the price of getting ahead. It is a price they gladly pay, since they associate the idea of home with intrusive relatives and neighbors, small-minded gossip, and hidebound conventions. The new elites are in revolt against "Middle America", as they imagine it: a nation technologically backward, politically reactionary, repressive in its sexual morality, middlebrow in its tastes, smug and complacent, dull and dowdy". Democratisch-zijn, in haar uiting vrij te zijn qua mobiliteit, wordt in dit systeem beloond. Dit hangt nauw samen met een ander fenomeen. Zelf zijn niet alleen flexibel, ook de waarden die zij aanhangen. De doorsneemers, voor wie zij ten diepste hun neus ophalen, zit nog vast in oude waarden ('hidebound conventions'), en kent nog niet de openheid van geest (vrijheid) die zijzelf bezitten. Lasch refereert niet voor niets aan de repressieve seksuele moraal die symbool zou staan voor de doorsneemers. Repressie is bij uitstek de vijand, want vrijheid is de grote vriend de nieuwe elite. De nieuwe elite gelooft namelijk niet in een hiërarchie van waarden. Waarden moeten namelijk even flexibel zijn als hun eigen levensstijl. Alleen vrijheid en gelijkheid zijn de baas.

inkoop, het bijhouden van de administratie, onderhouden van het sociale netwerk, bellen, de post bijhouden. Wat tot angst leidt, is niet zozeer de kwantiteit aan taken - dat lijkt eerder op een kwestie van stress - maar vooral de moeilijkheid om in te zien welke taak belangrijker is dan de andere. In dit voorbeeld is het mogelijk om Rico simpelweg af te schilderen als een *loser* die niet weet hoe hij zijn leven moet inrichten. Het is echter even goed mogelijk om de vraag te stellen of de vrijheid voor types zoals Rico überhaupt wel ideaal is. Sennett vermeldt dat Rico verlangde naar een situatie waarin hij vastomlijnde opdrachten kreeg en duidelijke verantwoordelijkheden.¹²⁴ Ik durf te stellen dat er heel wat Rico's in onze samenleving zijn. Als dat waar is, en als het klopt dat het type Rico helemaal niet verlangt naar die veelbelovende vrijheid, dan rijst de vraag in hoeverre die vrijheid als algemeen ideaal moet worden verdedigd.

Vrijheid als flexibiliteit zorgt ook op een andere manier voor onrust. Tegenwoordig is men niet gauw verbaasd, wanneer iemand verklaart dat het 'weer eens tijd voor iets anders is', en zijn baan als financieel analist inwisselt voor die van consultant, of zijn docentenbestaan inruilt voor het leven als advocaat. Het tegendeel lijkt eerder het geval: het is juist wenselijk dat men zich als professional op meerdere vlakken ontwikkelt. Een gevolg van deze denktrant is dat degenen die zich toeleggen op één carrièrepad te maken kunnen krijgen met een zeurend stemmetje dat influistert 'is het niet beter dat je eens wat anders probeert?'. Dit is de stem van de lonkende vrijheid en deze kan leiden tot een gevoel van onrust dat men inderdaad de boot mist, als men niet eens een dergelijke keuze maakt.

Vrijheid als flexibiliteit kent ook een geografische en sociale dimensie, die nauw met elkaar samenhangen. Hoe mobieler, hoe beter: kansen pakt men vooral wanneer men ook bereid is de biezen te pakken en te werken waar ook ter wereld. Veelvuldig verhuizen laat zien dat men zeer flexibel is. Vaak veranderen van omgeving betekent ook het bezitten van kwaliteiten om nieuwe vriendschappen te ontwikkelen en met mensen van verschillende culturen te kunnen omgaan. Een gesloten wereld biedt zulke kansen niet. Geografische en sociale flexibiliteit is dus een zegen. Sennett wijst echter op een aantal keerzijdes:

Rico vertelde mij dat Jeannette (zijn vrouw, JW) en hij hoofdzakelijk bevriend zijn met mensen die zij bij hun werk ontmoeten, en veel van die vriendschappen ook weer zijn kwijtgeraakt door de verhuizingen van de laatste twaalf jaar, 'hoewel wij contact houden via het net'. Rico verwacht van elektronische contacten het soort gemeenschapsgevoel waar Enrico (Rico's vader) vooral op bijeenkomsten van de vakbond van genoot, maar [Rico] vindt computerberichten kort en gehaast. 'Het is net als met je kinderen: als je er niet bij bent, krijg je later alleen maar nieuws achteraf'.¹²⁵

Geografische flexibiliteit brengt het risico mee dat vriendschappen vluchtiger worden. Als vriendschappen verspreid zijn over een land, of zelfs de hele wereld, dan is de kans groter dat deze minder sterk zijn dan wanneer men zijn vrienden frequent ontmoet, omdat ze in dezelfde omgeving wonen. Als de mensen die iemand het vaakst ontmoet, de collega's, steeds vaker van baan wisselen, wordt het weefsel van sociale verbanden behoorlijk op de proef gesteld. In veel gevallen zit er dan niets anders op om vooral bezig te zijn met eigen leven en eigen gezin. Bij Tocqueville zagen we reeds dat het gelijkheidsdenken tot individualisme en een geïsoleerde manier van leven kan leiden; Sennetts analyse toont aan dat de vrijheid dit probleem versterkt.

5.3. Routine als alternatief

Sennett gaat terug naar twee klassieke denkers om te onderzoeken waar deze tendens vandaan komt. Een van de denkers is Adam Smith, 'de vader van het nieuwe kapitalisme'. Een belangrijk idee in zijn boek *The Wealth of Nations* is dat een vrijmarkteconomie, waarin geld, goederen en arbeid vrij in omloop zijn, ervoor zorgt dat men gespecialiseerder werkt. Dit idee van *division of labour* draagt er toe bij dat de arbeidsproductiviteit groeit. Als een ieder zich concentreert op één activiteit, één klein onderdeel van een groter proces, dan kan hij in dezelfde tijd meer doen dan wanneer een ieder afzonderlijk alle kleine onderdelen uitvoert. Pleitbezorgers van het vrijmarktideaal benadrukken dit positieve effect van de *division of labour*. Smith laat echter zien dat een dergelijk economisch fenomeen niet zonder problemen is. Arbeidsverdeling kan leiden tot een verhoogde efficiëntie, maar de geestelijke gevolgen voor arbeiders zijn verre van positief. Smith schrijft hierover:

Als de arbeidssplitsing zich voortzet, worden de bezigheden van het overgrote deel van degenen die van handenarbeid leven (...) beperkt tot enkele (vaak maar één of twee) eenvoudige handelingen. De man die zijn hele leven alleen maar een paar eenvoudige handelingen verricht (...) wordt gewoonlijk zo dom en onwetend als een menselijk wezen maar kan worden.¹²⁶

Het achterliggende idee is eenvoudig: wanneer van een mens louter gevraagd wordt zich dagelijks bezig te houden met een klein aantal ongecompliceerde handelingen, zal hij nooit worden uitgedaagd zijn potentie als lerende mens te actualiseren. Zijn intellect en vaardigheden blijven onderontwikkeld. Routine doodt de geest en belemmert de werkelijke verwezenlijking van de mens. Dit idee wint aan overtuigingskracht door Smiths bespreking van de speldenfabriek. Hier worden de arbeiders geacht zich uitsluitend bezig te houden met het vervaardigen van een klein deel van een speld: bijvoorbeeld het zetten van het kopje en dan tienduizendmaal op één dag. Er zijn legio voorbeelden te verzinnen uit onze tijd: werknemers die de hele dag declaraties invoeren in een *spreadsheet*, mensen die bij het poortje van de tolweg de slagboom openen. Deze voorbeelden zijn voor velen weinig aantrekkelijk. Routine wordt met geestdodendheid geassocieerd.

Deze scepsis jegens routine is kenmerkend voor de moderne samenleving. Sennett legt uit dat dit niet altijd zo was. Hierover schrijft hij: "Bij de dageraad van het industriële kapitalisme was het echter niet vanzelfsprekend dat routine iets verkeers was".¹²⁷ Hij verwijst naar de *Encyclopédie* van Denis Diderot, waarin Diderot een papierbedrijf beschrijft waar een zeer sterke vorm van routine aanwezig was: in activiteit, dagrooster, omgangsvormen. Hij beschrijft ook dat deze routine tegelijkertijd zeer heilzaam was voor het leven van de betrokken arbeiders. Doordat het duidelijk was welk werk van een ieder verlangd werd, kon er een leefomgeving ontstaan - niet van geestelijke armoede en onwetendheid - maar een rustige sfeer waarin men de maaltijden gezamenlijk nam, en juist een cultuur waarin men meester werd van een ambacht. Deze manier van werken, die werkelijk plaatsvond zowel in steden als op het platteland, wordt in de literatuur tegenwoordig aangeduid als een *domus*-cultuur, waar de mensen niet leefden als loonslaven, maar deel uitmaakten van een familie in ruime zin, een *domus*.

Juist de arbeidssplitsing - *in casu* de een stampde de pulp, de ander sneed het papier - zorgde ervoor dat er een leercultuur kon ontstaan. Diderot geloofde namelijk dat "de routine ervan zich voortdurend ontwikkelde naarmate de arbeiders leerden elk stadium van het proces uit te voeren en te veranderen".¹²⁸ Dit valt te begrijpen in een analogie met kunst en muziek. De violist is in staat alleen na zeer veel herhaling en routine de finesses te

ontdekken in de versnelling, vertraging en variatie. Op die manier kan hij de "eenheid van geest en hand bereiken".¹²⁹ *Mutatis mutandis* kan dit ideaal toegepast worden op iedere vorm van ambacht: van bakker tot papiermaker.¹³⁰

Niettemin is de vergelijking in Sennetts boek niet geheel in balans. Smiths donkere speldenfabriekshal roept onmiddellijk een ander gevoel op dan het idyllische landhuis waar papier wordt vervaardigd. Bovendien valt het veel gemakkelijker in te zien op welke manier papier een ambacht kan zijn dan een simpele speld. Een mogelijke kritiek zou zijn dat Diderot zijn overtuigingskracht niet ontleent aan het feit dat de routine de zaligmakende factor is, maar dat de omgeving en de aard van het product zich hier toevallig voor lenen. Een goede testcase zijn hier de eerder aangehaalde voorbeelden waarin het lijkt dat de routine niets anders dan geestdodend kan zijn: (1) de werknemer die de hele dag declaraties invoert in een *spreadsheet* en (2) de mensen die bij het poortje van de tolweg de slagboom openen na wat munten te hebben ontvangen.

Werknemer (1) begeeft zich dagelijks naar kantoor om een stapel facturen in een computer te doen. Hij dient kennis te hebben van het computerprogramma en zijn grootste uitdaging lijkt erin te bestaan te bepalen onder welke kostenplaats een bepaalde factuur valt. Wellicht is dit beroep geestdodend en daardoor beklagenswaardig. Toch laat deze werknemer zich even goed vergelijken met de pulp stampende arbeider in het landhuis, die hiervan niet het slachtoffer is. Van deze werker kan de werknemer leren dat de routine hem in staat stelt open te staan voor variatie in het proces, maar ook doordat hij zijn eigen onderdeel beheerst zich te interesseren voor de andere onderdelen van het bedrijf. Noodzakelijke voorwaarde is wel dat hij zijn collega's met enige regelmaat treft, zoals in de *domus* van Diderot. Het is voor deze werknemer dan mogelijk om het bedrijf als geheel te leren kennen. De redenering loopt dan als volgt: juist doordat hij vanuit een vastigheid kan werken, krijgt hij geestelijk de ruimte om open te staan voor andere aspecten van zijn werkomgeving.

Kan ook werknemer (2) zijn werk tot ambacht verheffen? Tot op zekere hoogte wel volgens de routine-redenering. Juist doordat hij de handelingen van zijn beroep snel onder controle weet te krijgen zou hij zich kunnen richten op de variatie in het werk zelf, zoals het - weliswaar kortstondige - contact met de bestuurders die voorbij komen: een glimlach kan soms veel betekenen. Niettemin stelt dit voorbeeld het ideaal wel op de proef, aangezien de meeste tolbeambten alleen in dat kleine hokje werken waar de gelegenheid tot het ontstaan van een *domus*-cultuur vrijwel nihil is.

Deze voorbeelden laten zien dat routine op zichzelf genomen niet per se negatief hoeft te zijn. Wanneer de routine samengaat met factoren zoals de aanwezigheid van een familie-omgeving en een duidelijke inbedding in een grotere structuur, waarin het duidelijk is wat het einddoel is van de door jou uit te voeren handeling, kan zij juist zeer goed zijn. Wat de discussie over routine zo interessant maakt, is de haat-liefdeverhouding die veel mensen in onze tijd ermee ervaren. Enerzijds kan men zich zeer aangetrokken voelen tot een leven dat toch vooral flexibel is, maar anderzijds snakken ze naar vastigheid en duidelijk omliggende instructies - of dit nu gaat om zaken op het werk of het leven zelf.

5.4. Conclusie

Sennetts analyse verschilt van die van Plato, Tocqueville en Ortega y Gasset, omdat hij weinig aandacht besteedt aan de invloed van gelijkheid op het denken en handelen van de mens. Toch meen ik dat Sennetts concept van de flexibele mens op één lijn staat met de democratische mens van Plato en Tocqueville, en Ortega y Gassets massamens. Sennett laat namelijk zeer nauwkeurig zien dat vrijheid een beslissende invloed heeft op het innerlijk van de mens.

Deze invloed is zeker niet positief: zij brengt onrust en vluchtigheid voort. Tocqueville maakte deze analyse ook al, maar Sennett laat zien dat deze fenomenen in het bijzonder samenhangen met de vrijheid in het discours van het vrijemarktdenken, en de nadruk die hierin wordt gelegd op flexibiliteit.

Sennett heeft met de herwaardering van de routine een alternatief willen aandragen. Routine is de tegenhanger van flexibiliteit en dit concept komt in deel II van dit proefschrift terug onder de noemer van orde en het belang van discipline.

Alvorens ik in deel II van dit boek het alternatief voor deze democratische mens bespreek, wil ik eerst nog onderzoeken hoe de democratische mens in de 21^e eeuw een belangrijke evolutie doormaakt naar wat ik de 'digitale mens' zal noemen.